

A comparison of the study methodologies of Imam Khomeini (RA), Ayatollah Khoei, and Ayatollah Tabatabaei Yazdi

Kafieh Khojasteh Mah Sayeh¹, Amir Hamze Salarzaei², Mohammadreza Kaykha³

Received Date: 1404/05/19

Accept Date: 1404/07/19

Abstract

This article presents a comparative analysis of the jurisprudential methods of Imam Khomeini, Ayatollah Khoei, and Ayatollah Seyyed Tabatabaei Yazdi. It highlights the distinct approaches each of these eminent jurists adopted in deriving Islamic legal rulings, while also noting their shared reliance on religious sources—namely the Qur'an, prophetic traditions, and the role of reason. Imam Khomeini's method was marked by a pragmatic orientation. He placed considerable weight on established jurisprudence and widely accepted scholarly opinions, supported by a broad and systematic review of juristic views. He also emphasized the social implications of legal rulings, frequently grounding his arguments in reliable reports (khabar al-thiqa). Furthermore, he held that legal opinions which gained widespread acceptance carried greater authority. Ayatollah Khoei's method, in contrast, was rooted in rigorous analytical reasoning and technical precision. His focus was primarily on deep juridical analysis, with little attention to the social dimensions of legal decisions. He relied heavily on trustworthy reports but rejected the binding authority of widely accepted fatwas. Seyyed Tabatabaei Yazdi, author of 'Urwat al-Wuthqā, emphasized the independent role of ijtihād and gave special consideration to 'urf (customary practice) in his rulings. Drawing on the methods of secular legal traditions, he often adopted a non-devotional stance in issuing opinions. In matters of transactions and contracts, he upheld the principle of freedom of will, while in family law he exercised caution, generally avoiding direct opposition to prevailing juristic views. The study adopts a descriptive-analytical approach, using library-based sources to explore these methodological differences.

Keywords: Imam Khomeini, Ayatollah Khoei, Sayyid Tabatabaei Yazdi, ijtihād, jurisprudential methodology.

¹ . Phd student Department of Figh and Islamic Law, Zah.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran

² . Professor, Department of Figh and Islamic Law, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
Email: Amir_hsalar@theo.usb.ac.ir

³ . Associate Professor, Department of Figh and Islamic Law, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

Detailed abstract

Introduction

Statement of the Problem

The methodology of Shiite jurists has always been a central focus in Islamic jurisprudential and legal studies, as a precise understanding of the methods of deriving religious rulings not only allows for a deeper comprehension of sacred texts and fatwas but also clarifies the differences in jurisprudential and philosophical approaches among prominent jurists. Each jurist, considering their scholarly knowledge, academic experience, social background, and jurisprudential perspective, has followed a distinct path in *ijtihad*, which can lead to varying implications in the derivation of rulings. For instance, some jurists emphasize the authority of widely accepted fatwas and the social effects of rulings, while others focus more on rigorous reasoning and logical analysis of textual sources. A comparative examination of these methods—particularly among three prominent contemporary jurists, namely Imam Khomeini, Ayatollah Khomeini, and Ayatollah Seyyed Tabatabai Yazdi—can enhance understanding of the similarities and differences in Shiite jurisprudential methodologies and serve as a valuable guide for researchers and students in the field of jurisprudential interpretation and religious education. This study aims to identify the principles, foundations, and distinctive features of each jurist's approach to *ijtihad*.

Main Research Question

What are the similarities and differences in the *ijtihad* methodology of each of these prominent jurists? How do these differences influence the process of deriving religious rulings and their application in social, economic, and family matters? Is it possible to identify distinct and comparable patterns of *ijtihad* for each of these jurists?

Hypothesis

1. Based on the scholarly, social, and philosophical characteristics of each jurist, it is hypothesized that:
 1. Each jurist has adopted a distinct approach to *ijtihad*, with differences observable in the extent of reliance on sources, reasoning methods, and attention to the social effects of fatwas.
 2. Their common ground lies in reliance on authentic religious texts (Quran and Hadith) and the use of reason as an analytical tool.
 3. Variations in *ijtihad* methodology result in differences in issuing fatwas, aligning rulings with societal norms, and public acceptance of fatwas.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach with a library-based and documentary research method to facilitate a precise and comparative examination of the *ijtihad* methods of the three prominent jurists. The sources include published jurisprudential works and *ijtihad* books of each jurist, reflecting direct analyses of ruling derivation methods, jurisprudential foundations, and *ijtihad* practices; issued fatwas and jurisprudential responses that demonstrate their practical and applied approaches to various jurisprudential and social issues; and previous scholarly studies and analyses in the field of *ijtihad* methodology and comparative jurisprudence, enabling comparison and identification of differences and

commonalities. The data were analyzed through a comparative method to extract the distinctive characteristics of each ijtiḥad approach and identify points of convergence. The analytical process involved identifying and categorizing sources by jurist and type of work, extracting key components of ijtiḥad methods from texts, fatwas, and articles, comparing these components with a focus on criteria such as attention to religious sources, reasoning rigor, social impact of fatwas, and the authority of widely accepted rulings, and finally, concluding and presenting a comparative framework that clearly delineates the differences and similarities in ijtiḥad methodologies. This approach allows the study to identify not only theoretical and scholarly differences in ijtiḥad methods but also to analyze their practical and social dimensions, offering a comprehensive portrayal of the ijtiḥad practices of the studied jurists.

Findings

- **Imam Khomeini:** His ijtiḥad approach was primarily based on adherence to widely accepted jurisprudence (fiqh mashhur), emphasizing consensus and prevalent opinions among jurists while maintaining extensive investigation (tatabbuh) of various juristic views. One of the prominent features of his methodology was attention to the social implications of fatwas; issuing a ruling was not solely based on religious texts and rational reasoning but also considered its effects on society and people's lives. Additionally, Imam Khomeini valued the authority of widely accepted fatwas, believing that a ruling broadly recognized by the juristic community carries greater legitimacy. Thus, his ijtiḥad combined religious sources, rational reasoning, and social analysis, reflecting a comprehensive approach to jurisprudential matters and their practical outcomes.
- **Ayatollah Khomei:** His methodology was grounded in jurisprudential craftsmanship (sina'at fiqh) and analytical precision. He focused on logical and principled analysis of jurisprudential issues, deriving rulings in a thorough and well-reasoned manner. A distinctive feature of his approach was minimal attention to the social repercussions of fatwas; rulings were issued based strictly on rigorous jurisprudential reasoning and authentic sources. The reliability of narrators (khabar thaqaḥ) was highly important, while the popularity or social acceptance of a ruling was not considered authoritative. This approach ensured that his fatwas were firmly rooted in logic and jurisprudential principles, largely independent of social conditions or prevailing societal norms.
- **Ayatollah Seyyed Tabatabai Yazdi:** His methodology was centered on ijtiḥad with a strong consideration of customary practices (urf). He adopted a non-dogmatic (non-ta'bidi) approach to issuing fatwas, interacting flexibly with jurisprudential issues rather than adhering strictly to texts. In commercial transactions and contracts, he emphasized the principle of free will, ensuring rulings aligned with social customs and practical considerations. In family law, he took a cautious stance and generally avoided direct confrontation with prevailing views, maintaining a balance between jurisprudential principles, social norms, and practical considerations. This approach demonstrates his effort to harmonize individual ijtiḥad, societal customs, and practical welfare in the issuance of rulings.

Conclusions

The comparative analysis demonstrates that each jurist under study adopted a distinct ijtiḥad methodology, reflecting their scholarly expertise, jurisprudential experience, social perspective, and philosophical approach. These differences are evident not only in the

principles of ruling derivation but also in attention to social implications, reasoning rigor, the authority of recognized fatwas, and alignment with societal customs. Imam Khomeini, combining adherence to widely accepted jurisprudence, extensive exploration of juristic opinions, and consideration of social effects, presented a comprehensive and practical approach to ijtiḥād; Ayatollah Khoei, focusing on precise and principled reasoning, adopted a logical and methodical approach; and Ayatollah Seyyed Tabatabai Yazdi, emphasizing ijtiḥād and customary law, pursued a flexible approach aligned with social welfare. Understanding these differences and similarities provides researchers, students, and jurisprudential specialists with valuable insights into the depth, diversity, and theoretical and practical dimensions of Shiite ijtiḥād methods. Furthermore, this analysis serves as a guide for comparative studies, jurisprudential education, and academic research development in the field of ijtiḥād and ruling derivation, offering a clear perspective on how jurisprudence interacts with society and customary practices. In other words, a thorough understanding of jurists' ijtiḥād methods goes beyond textual analysis to include social consequences, public acceptance, and alignment with societal norms and welfare, highlighting the importance of adapting ijtiḥād to temporal and contextual conditions.

دانشگاه امام خمینی (ره)

(دستاوردهای نوین در حقوق عمومی)

فصلنامه دستاوردهای نوین در حقوق عمومی، سال چهارم، شماره شانزدهم، زمستان ۱۴۰۴

مقارنه منهجیه مطالعه امام خمینی (ره)، آیت الله خویی و آیت الله طباطبایی یزدی

کافیه خجسته ماه سایه^۱، امیر حمزه سالارزایی^۲، محمدرضا کیخا^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹

چکیده

مقاله حاضر به بررسی تطبیقی روش مطالعه و اجتهادی حضرت امام خمینی (ره)، آیت الله خویی (ره) و آیت الله سید طباطبایی یزدی (ره) می‌پردازد. و نشان می‌دهد که هر یک از این فقهای برجسته، رویکرد متمایزی در استنباط احکام شرعی داشته‌اند. وجه اشتراک آن‌ها در استنباط احکام شرعی، اتکا به متون دینی، شامل آیات قرآن و روایات، به همراه تأکید بر نقش عقل است. در مقابل، تفاوت‌های اصلی روش اجتهادی امام خمینی (ره) را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد: ایشان در اجتهاد، رویکردی «قناعت‌محور» داشتند، همچنین، تأکید ایشان بر «فقه مشهور» و دیدگاه‌های رایج فقها بود، که این امر با رویکرد تبعی ایشان (یعنی بررسی و جستجوی گسترده در اقوال فقها) همراه بود. علاوه بر این، امام خمینی (ره) در صدور فتوا، به آثار و پیامدهای اجتماعی آن توجه ویژه‌ای داشتند و بر خبر موثق به عنوان یکی از منابع اصلی استناد می‌کردند. در نهایت، ایشان به «شهرت فتوایی» نیز اهمیت می‌دادند و معتقد بودند فتوایی که به طور گسترده مورد پذیرش قرار گیرد، از اعتبار بیشتری برخوردار است. اما روش اجتهادی مرحوم خویی بر پایه صناعتهای فقهی و دقت استدلالی بنا شده بود. ایشان بر فقه استدلالی عمیق تمرکز داشتند و در استنباط احکام، عمدتاً به بازتاب‌های اجتماعی فتوا توجه نمی‌کردند. همچنین، ایشان بر «خبر ثقه» تأکید ویژه‌ای داشتند و شهرت فتوایی را حجت نمی‌دانستند. در مقابل، سبک اجتهادی سید طباطبایی یزدی، صاحب کتاب عروة الوثقی، بر «اجتهاد محوری» استوار بود. و در استنباط احکام شرعی، توجه ویژه‌ای به «عرف» داشتند و با پیروی از روش مکاتب حقوقی عرفی، رویکردی غیرتبعی در صدور فتوا اتخاذ می‌کردند. همچنین، در زمینه معاملات و قراردادهای، به اصل آزادی اراده معتقد بودند. در حوزه حقوق خانواده، رویکردی محتاطانه اتخاذ می‌کردند و معمولاً از مخالفت صریح با دیدگاه‌های رایج اجتناب می‌ورزیدند. مقاله پیش رو توصیفی تحلیلی است و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به بررسی موضوع مورد اشاره پرداخته است.

واژگان کلیدی: امام خمینی (ره)، مرحوم خویی، سید طباطبایی یزدی، روش شناسی اجتهاد.

^۱. دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران.

^۲. استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسنده مسئول).

Amir_hsalar@theo.usb.ac.ir

^۳. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۱- مقدمه

با در نظر گرفتن این واقعیت که نظریه‌ها و فتاوی فقہی میان فقہا تفاوت‌های قابل توجهی دارند، می‌توان گفت ریشه این اختلافات عمدتاً به تفاوت در روش‌های اجتهادی و مبانی فقہی آن‌ها بازمی‌گردد. از این‌رو، آگاهی عمیق و شناخت دقیق از مبانی فقہی و شیوه‌های اجتهادی فقہا، برای پژوهشگران علوم فقہی یک ضرورت غیر قابل انکار و ابزاری اساسی برای درک بهتر دیدگاه‌ها و تحلیل مباحث پیچیده فقہی محسوب می‌شود. این آشنایی، نه تنها به درک اختلافات کمک می‌کند، بلکه نگاه جامع‌تری به روند استنباط احکام نیز ارائه می‌دهد. بر همین اساس، ضرورت ایجاب می‌کند که مطالعات تطبیقی جامع و عمیقی در زمینه روش‌های اجتهادی و مبانی فقہی فقہا انجام شود. از این‌رو، هدف این نوشتار پرداختن به بررسی تطبیقی روش اجتهادی سه تن از بزرگ‌ترین فقہای معاصر، یعنی حضرت امام خمینی (ره)، مرحوم آیت‌الله خویی و مرحوم سید طباطبایی یزدی است. این تحقیق تلاش دارد تا به شناخت دقیق‌تری از اصول، رویکردها و مبانی فقہی این عالمان برجسته دست یابد و ابعاد مختلف آن‌ها را تحلیل و بررسی نماید. (مسئله پژوهش) که به صورت تطبیقی و مقایسه‌ای انجام شده است و تفاوت روش اجتهادی این سه فقیه را مورد بررسی قرار می‌دهد. (روش پژوهش) شناخت روش اجتهادی فقہا به فقه‌پژوهان کمک می‌کند تا به تحلیل و مقایسه کامل‌تر بودن نظرات مختلف بپردازند و اختلافات میان فقہا را بررسی کنند. این شناخت همچنین زمینه‌ساز خلاقیت و نوآوری در فقه می‌شود. (اهمیت پژوهش) در مقاله حاضر، تاکنون هیچ‌کس به مقایسه روش‌های اجتهادی این سه فقیه پرداخته است. این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا بررسی و تحلیل شیوه‌های اجتهادی این فقیهان می‌تواند به درک عمیق‌تری از مبانی فقہی و نظریه‌های مختلف در این حوزه کمک کند. هر یک از این فقیهان، با رویکرد خاص خود به مسائل فقہی پرداخته‌اند و مقایسه این رویکردها می‌تواند نقاط قوت و ضعف هر یک را روشن کند. در نتیجه، این مطالعه می‌تواند به غنای دانش فقہی و همچنین به گفتگوهای علمی موجود در این حوزه افزوده و زمینه‌ساز تحقیقات بیشتر در زمینه اجتهاد شود. اما به مواردی همچون آشنایی با فقه جواهری (امیدی فرد، ۱۴۰۴: ۴۸۶) و روش شناسی علوم انسانی اسلامی (شریفی، ۱۴۰۳: ۲۸) می‌توان اشاره کرد. (پیشینه پژوهش) نگارنده در این نوشتار قصد دارد تا به مقایسه‌ی رویکردهای اجتهادی سه فقیه بپردازد. بدین منظور، پس از تشریح تفاوت‌های روش‌شناختی اجتهاد در هر یک از این سه شخصیت، به تحلیل و بررسی دیدگاه‌های آنان خواهد پرداخت. (نوآوری پژوهش)

۲- مفهوم شناسی

۱-۲- مفهوم روش و روش شناسی

واژه «روش» به معنای «در پیش گرفتن راه» است. و در اصطلاح عبارت است از «فرآیند عقلانی یا غیرعقلانی ذهن برای دست‌یابی به شناخت یا توصیف واقعیت». به واسطه روش می‌توان از طریق عقل یا غیر آن واقعیت‌ها را شناخت و مدلل کرد و از لغزش برکنار ماند. در زبان عربی «روش» را «منهج» و «روش شناسی» را «منهجیه» می‌نامند. (ساروخانی، ۱۳۹۳: ۲۴). روش با روش شناسی متفاوت است روش مسیری است که دانشمند در سلوک علمی خود طی می‌کند و روش شناسی دانش دیگری است که به شناخت آن مسیر می‌پردازد. روش همواره در متن حرکت فکری و تلاش‌های علمی

یک دانشمند قرار دارد و روش‌شناسی دانشی است که از نظر به آن شکل می‌گیرد، و به همین دلیل روش‌شناسی همواره یک دانش و علم درجه دوم است. مقصود از روش‌شناسی «شناخت و بررسی کارآمدی‌ها و ناکارآمدی‌های روش‌های گوناگون است». در واقع روش‌شناسی از مبانی، بایسته‌ها، روش‌ها، منابع و آسیب‌های تحقیق بحث می‌کند. (پارسانیا، ۱۳۸۳: ۱۴)

۲-۲- مفهوم اجتهاد و روش‌شناسی اجتهاد

اجتهاد از ماده «جهد» به معنای تلاش زیاد و به کار بستن تمام توان و همت برای انجام کاری می‌باشد. حتی در قرآن هم به معنای لغوی آن اشاره شده است. (لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ) یعنی مشقت و رحمت. (توبه، ۷۹) مرحوم آخوند خراسانی می‌فرماید: «الاجتهاد هو استفراغ الوسع في تحصيل الحجة على الحكم الشرعي»؛ «مراد از اجتهاد این است مکلف مقدماتی عقلانی را ترتیب دهد که او را به علم به تکلیفی که متوجه اوست برساند. اجتهاد به معنای بکارگیری توان و نیرو برای به دست آوردن دلیل و حجت بر احکام شرعی می‌باشد». (خراسانی، ۱۴۳۱ق: ۴۶۳) آیت الله خویی می‌فرماید: «اجتهاد ملکه‌ای است که در پرتو آن، قدرت بر استنباط حکم شرعی پیدا می‌شود یا کوشش برای به دست آوردن ظن بر حکم شرعی (در فرض عدم دسترسی به علم)». (خویی، ۱۴۱۸: ۱۲) بنابراین روش‌شناسی اجتهاد، بخشی از دانش فلسفه فقه به شمار می‌رود و روشی برای شناخت مکاتب فقهی در فرایند استنباط و بدست آوردن حجت بر احکام شرعی است (علیدوست و لطفی، ۱۳۹۹: ۱۴۲)

۳- وجه اشتراک روش مطالعه و اجتهادی امام خمینی (ره) با آیت الله خویی و سید طباطبایی یزدی

وجه اشتراک روش اجتهادی و مطالعاتی امام خمینی (ره)، آیت‌الله خویی و سید طباطبایی یزدی را می‌توان در چند محور کلیدی دسته‌بندی کرد. با وجود اختلافاتی در روش و مبانی فکری، این سه فقیه برجسته در اصول بنیادینی هم‌نظر بوده‌اند:

۱- پایبندی به اصول فقه شیعه امامیه: هر سه عالم بزرگوار، همواره ملتزم به مبانی و اصول فقه شیعه امامیه بودند. ایشان در استنباط احکام شرعی، از قواعد اصولی شناخته‌شده و معتبری همچون حجیت ظواهر (اعتبار معنای ظاهری آیات و روایات)، استصحاب (باقی‌ماندن حکم تا زمان اثبات خلاف آن)، برائت (اصالت عدم تکلیف) و اجماع (توافق فقها) بهره می‌جستند و بر پایه آن‌ها استدلال می‌کردند.

۲- تمسک بر نصوص دینی: تمسک به نصوص دینی همواره یکی از اصول اساسی در فرآیند استنباط احکام شرعی توسط فقها و علمای برجسته بوده است. فقهای مورد نظر در استناد به منابع اصیل فقه، یعنی آیات قرآن کریم و روایات معصومین، روشی دقیق و نظام‌مند اتخاذ می‌کردند. از آنجا که آنها در تفسیر و فهم عمیق آیات قرآن دارای

مهارت و دانش گسترده‌ای بودند، به شکلی دقیق و با در نظر گرفتن چارچوب‌های فقهی، از این نصوص بهره می‌بردند تا احکام شرعی را استخراج کرده و در اختیار جامعه اسلامی قرار دهند. این تبحر در تفسیر و استفاده از منابع دینی باعث می‌شد که نتایج استنباطی آنها پشتوانه‌ای محکم از متون مقدس داشته باشد.

۳- استفاده از عقل در اجتهاد: در روش اجتهادی، عقل به عنوان یکی از منابع چهارگانه فقه (قرآن، سنت، اجماع و عقل) جایگاه ویژه‌ای دارد و هر سه فقیه بزرگوار به آن توجه ویژه‌ای داشته‌اند. این فقها در مسیر استنباط احکام شرعی، همواره از ظرفیت‌های عقل بهره برده و بر این باور بوده‌اند که عقل می‌تواند نقش مؤثری در فهم متون، استخراج احکام و تفسیر آموزه‌های دینی ایفا کند. افزون بر این، در شرایطی که نص صریحی در دسترس نبود، عقل و اجتهاد عقلی به عنوان ابزاری کلیدی برای استخراج و تعیین احکام مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

۴- نظام مند بودن روش اجتهادی: هر سه فقیه، اجتهاد را فرایندی سازمان‌یافته و متکی بر اصول و قواعد معین می‌دانستند، نه برداشتی سلیقه‌ای و بر پایه ذوق شخصی.

۵- توجه به مبانی رجالی و اصولی: در بررسی روایات، به مبانی علم رجال و اصول فقه توجه ویژه‌ای داشتند و با دقت نظر، به تحلیل سندی و دلالتی روایات می‌پرداختند.

۶- تداوم مکتب علمی از طریق تربیت شاگردان توانمند: آن سه شخصیت، همگی در حوزه‌های علمیه فعالیت داشتند و با تربیت شاگردانی برجسته، به تداوم و پویایی مکتب علمی خود کمک شایانی نمودند. این شاگردان، راه و روش اساتید خود را سرلوحه قرار داده و به گسترش آن همت گماشتند.

۴- وجه افتراق روش مطالعه و اجتهادی حضرات امام خمینی(ره)، آیت الله خویی و آیت الله طباطبایی یزدی

تفاوت روش اجتهادی امام خمینی(ره)، آیت الله خویی و آیت الله طباطبایی یزدی را می‌توان در سه محور اصلی بررسی کرد: مبانی اصولی، نگاه به جامعه و شیوه تعامل با نصوص دینی. هر یک از این فقهای برجسته، ضمن پایبندی به اصول مشترک فقه شیعه، روشی متمایز در مطالعه و استنباط احکام شرعی داشتند که در ادامه به بررسی جداگانه هر یک می‌پردازیم.

۴-۱- ویژگی های روش مطالعه و اجتهادی حضرت امام خمینی(ره)

روش اجتهادی امام خمینی (ره) به عنوان یکی از نوآورانه‌ترین و عمیق‌ترین رویکردها در فقه شیعه معاصر شناخته می‌شود. این روش، ترکیبی بدیع از سنت‌های اصولی حوزه‌های علمیه، دیدگاه‌های فلسفی و عرفانی، و تحلیل‌های اجتماعی است. در ادامه، مهم‌ترین ابعاد و ویژگی‌های این روش اجتهادی را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱- **توجه به روح شریعت و مذاق شارع:** توجه به روح شریعت و مقصود شارع از نگاه امام خمینی فراتر از تفسیر سطحی نصوص بود و بر اساس درک عمیق‌تر از دین و هدف شارع شکل گرفت. او بر این باور بود که فقه باید نقش حمایتی و هدایتگر در زندگی انسان و جامعه ایفا کند، نه اینکه صرفاً مجموعه‌ای از احکام فردی باشد. این نگرش به روشنی در نظریه ولایت فقیه و فقه حکومتی او تجلی یافته است.

۲- **قناعت محور:** در این روش، فقیه در تلاش است تا به سطحی از اطمینان یا حتی پایین‌تر از آن دست یابد؛ به همین دلیل از هر قرینه‌ای برای استنباط بهره می‌گیرد، فارغ از اینکه این قرائن به‌تنهایی معتبر باشند یا نه. در این میان، اقوال فقها به‌عنوان قرینه‌ای موثق‌تر و عقلانی‌تر مورد توجه قرار می‌گیرند. هرچند ممکن است هیچ‌یک از ظنون به تنهایی ارزش کافی برای استنباط نداشته یا در اصطلاح اصولی حجت محسوب نشوند، اما از آنجا که هدف اصلی فقیه دستیابی به اطمینان وجدان و قناعت ذهنی نسبت به حکم شرعی است، این فرآیند به‌عنوان «فقه قناعت» تعبیر می‌شود. (علیدوست و لطفی، ۱۳۹۹: ۱۵۱).

ویژگی «قناعت‌محور بودن» در روش اجتهادی امام خمینی (ره) به معنای بسنده کردن به حداقل ضروری از دلایل برای صدور حکم شرعی نیست، بلکه بیشتر به پرهیز از افراط در بهره‌گیری از استدلال‌های زائد، پیچیده یا نامربوط در فرآیند اجتهاد اشاره دارد. این ویژگی، همراه با عمق علمی و تحلیل‌های فلسفی و عرفانی ایشان، بیانگر نوعی ساده‌سازی هدفمند و هوشمندانه در فرآیند فهم و ارائه احکام شرعی است. مهم‌ترین ابعاد قناعت محوری در روش اجتهادی امام خمینی (ره):

- تمرکز بر دلالت‌های روشن و موثر. امام خمینی در استنباط احکام، به دلالت‌های واضح و قابل اعتماد بسنده می‌کرد و از ورود به مباحث حاشیه‌ای یا احتمالات ضعیف پرهیز داشت. این رویکرد باعث می‌شد فتاوای او برای مخاطب قابل فهم‌تر و کاربردی‌تر باشد.

- پرهیز از تکلف در اصول و رجال. امام خمینی (ره) با وجود تسلط بر اصول فقه و علم رجال، در زمان صدور فتوا از پیچیدگی‌های غیرضروری در بررسی سند یا دلالت احادیث پرهیز می‌کرد. در مواردی که قرائن عرفی یا عقلانی کافی بودند، او از ورود به مباحث سنگین رجالی خودداری می‌نمود.

- اختصار در بیان فتاوا. در متون فقهی نظیر تحریر الوسیله، امام خمینی (ره) فتاوا را با بیانی ساده، شفاف و بدون ورود به جزئیات اضافی ارائه کرده است. این اختصار نه به دلیل کمبود اطلاعات، بلکه ناشی از مهارت و هدف‌مندی در بیان احکام شرعی بوده است. نتیجه‌گیری این است که قناعت محوری در روش اجتهادی امام خمینی (ره) نوعی توازن میان عمق علمی و کارآمدی فقهی ایجاد کرده است. او با دوری از افراط در استدلال و تمرکز بر دلالت‌های واضح، توانست فقهی پویاتر، قابل فهم‌تر و اجرایی‌تر ارائه دهد؛ فقهی که نه تنها در محافل حوزوی بلکه در عرصه حکومت اسلامی نیز تأثیر بسزایی داشته است.

۳- فقه مشهوری (تبعی): فقه مشهوری یا فقه تبعی به روشی اطلاق می‌شود که در آن استدلال عمدتاً بر پایه نظرات و اقوال فقها صورت می‌گیرد و ارزش و اعتبار بالایی برای آن قائل‌اند. در این رویکرد، فرد ابتدا به بررسی اقوال فقها پرداخته و سپس به منابع اصلی مراجعه می‌کند. به همین دلیل تتبع و بررسی نظرات فقها نقش محوری و ضروری در فرایند استنباط احکام ایفا می‌کند. حضرت امام نیز از این روش برای استنباط احکام بهره می‌بردند (علیدوست و لطفی، ۱۳۹۹: ۱۵۱). در روش اجتهادی امام خمینی (ره)، یکی از ویژگی‌های برجسته، تلفیق هوشمندانه میان فقه مشهور و فقه تبعی است. ایشان نه تنها به اقوال مشهور وابسته نبودند و نه به آن بی‌اعتنا، بلکه با نگاهی تحلیلی و ژرف، از هر دو دیدگاه بهره‌گیری می‌کردند.

ویژگی‌های استفاده امام خمینی (ره) از فقه مشهوری و تبعی:

- نقد اقوال مشهور در صورت ضعف دلیل. امام خمینی (ره) در مواقعی که نظر مشهور فاقد دلیل معتبر بود، به نقد آن پرداخته و از آن فاصله می‌گرفت. قدرت تحلیل و استدلال ایشان از ویژگی‌های برجسته و چشمگیر شخصیتشان محسوب می‌شد.

- پژوهش گسترده در منابع فقهی حدیثی. در آثار فقهی امام خمینی (ره) مانند تحریرالوسیله و کتاب البیع، آن حضرت با تتبع دقیق در روایات اقوال فقها، و قرائن تاریخی، به نتایجی می‌رسید که گاه با نظر مشهور متفاوت بود.

- توجه به نظر مشهور در مقام فتوا در مواردی که احتمال خلاف واقع مطرح بود و دلیل محکمی وجود نداشت، امام خمینی (ره) گاه نظر مشهور را به عنوان معیار احتیاط مورد توجه قرار می‌داد.

- تتبع در مسائل اجتماعی و حکومتی: در نظریه ولایت فقیه، امام خمینی (ره) با تتبع در منابع فقهی، تاریخی و عقلانی نظریه‌ای نو ارائه داد که در فقه مشهوری و تبعی سابقه نداشت.

نتیجه اینکه شیوه اجتهادی امام خمینی (ره) نه کاملاً بر روش‌های مرسوم و مشهور بود و نه صرفاً سنتی و تبعی، بلکه ترکیبی هوشمندانه از هر دو رویکرد با محوریت عقل، تحلیل و استقلال رای و نظر شکل گرفته بود. ایشان ضمن احترام عمیق به سنت‌های فقهی، در مواقع ضروری و بر اساس اقتضای شرایط از آن فراتر می‌رفت و با بهره‌گیری از تتبع گسترده و دیدگاه‌های نوین، توانست فقه‌ای پویا و متناسب با نیازهای زمان ارائه کند که قابلیت پاسخگویی به مسائل جدید را دارد.

۴- دقت در آثار اجتماعی فتوا: امام خمینی (ره) در فرآیند صدور فتوا، به صورت دقیق و موشکافانه به پیامدها و اثرات احتمالی آن توجه می‌کند. این توجه به گونه‌ای است که از طریق بررسی آثار اجتماعی و بازتاب‌های ناشی از فتوا، می‌تواند به درستی یا نادرستی آن پی ببرد. چنین رویکردی نشان‌دهنده دقت و مسئولیت‌پذیری او در تطبیق فتوا با شرایط اجتماعی و فرهنگی است. این مسئله در آثار برخی از فقهای برجسته شیعه به وضوح مشهود است، جایی که در

روند استنباط احکام، جایگاه تأثیرات اجتماعی و پیامدهای عملی فتوا را مورد ارزیابی قرار داده‌اند تا بتوانند حداکثر مطابقت را با زندگی واقعی مردم و مقتضیات زمان فراهم سازند. (علیدوست و لطفی، ۱۳۹۹: ۱۵۵).

۵- تحلیل تاریخی و اجتماعی احادیث: امام خمینی (ره) در مواجهه با روایات، رویکردی جامع و چندبعدی اتخاذ می‌کرد که فراتر از بررسی‌های سنتی و محدود به سند و دلالت لفظی بود. ایشان در تحلیل خود، به عوامل متعددی مانند زمینه تاریخی روایات، شخصیت و اعتبار راویان، جایگاه حدیث در منابع معتبر و همچنین شرایط اجتماعی و فرهنگی زمان صدور توجه ویژه نشان می‌داد. این روش موجب می‌شد تا بتواند با استفاده از قرائن فرامتنی، به فهمی عمیق‌تر و دقیق‌تر از معنا و پیام حدیث دست یابد؛ ویژگی‌ای که او را از بسیاری از فقها و اندیشمندان سنتی متمایز می‌کرد رویکرد اجتهادی امام خمینی (ره) نه تنها مبتنی بر بررسی متن و سند بود بلکه ابعاد گسترده‌تر و روابط پیچیده‌تری را نیز در ارزیابی احادیث مدنظر قرار می‌داد.

۶- اهمیت به خبر موثق: حضرت امام خمینی (ره) در روش اجتهادی خودشان از خبر موثق کمک می‌گرفتند. خبر موثق به خبری اطلاق می‌شود که با وجود قرینه‌ها و شواهد محکم و قانع‌کننده، اطمینان و اعتماد نسبت به صحت و صدور آن ایجاد می‌کند. این نوع خبر به دلیل اعتبار و پشتوانه دلایل مستند خود، جایگاه ویژه‌ای در روش‌های استنباطی و فقهی دارد. حضرت امام نیز در چارچوب روش اجتهادی خود، برای دستیابی به استنباط‌های دقیق و کاربردی، از خبر موثق بهره می‌بردند و آن را ابزاری مهم برای استدلال و تحلیل مسائل قرار می‌دادند. این دیدگاه بر اهمیت وثوق و اطمینان به خبر تأکید می‌کند و معتبر بودن یا حجیت خبر را مشروط به وجود شواهد و قرائن قابل اعتمادی می‌داند که موجب اطمینان به صحت صدور آن گردد. برخی از فقها این نظریه را به عنوان دیدگاه رایج‌تر و شناخته‌شده‌تر پذیرفته و از آن به عنوان نظریه شهر یاد می‌کنند، چرا که مبنای آن بر اعتبار خبر با تکیه بر شواهد مستدل و اقناع‌کننده استوار است. (شهیدی تبریزی، ۱۳۷۵: ۲۱).

۷- شهرت فتوایی: شهرت فتوایی به وضعیتی گفته می‌شود که یک فتوا در میان فقها در مورد یک حکم شرعی رواج پیدا کند، در حالی که منشأ و دلیل مستندی برای آن فتوا مشخص نباشد. این ابهام می‌تواند به دو دلیل ایجاد شود: یا اینکه اساساً هیچ سند معتبری برای آن حکم وجود نداشته باشد، یا اینکه سند معتبری وجود داشته باشد اما فقها به دلایلی از آن روی گردان شده و به آن استناد نکنند. (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۶: ۳۳۹).

امام خمینی (ره) در خصوص اعتبار شهرت فتوایی بر این باورند که شهرت رایج بین فقهای پیشین (قدماء) به عنوان دلیل و حجت شرعی قابل استناد است، اما شهرت بین فقهای متاخر، از چنین اعتباری برخوردار نیست و نمی‌توان به آن استناد کرد. (خمینی، ۱۳۸۲: ۱۶۹ و ۱۴۱۵ق: ۲۶۵)

امام خمینی (ره) در خصوص اعتبار شهرت فتوایی، به دو دوره زمانی اشاره می‌کنند: دوران پیش از شیخ طوسی و دوران پس از ایشان. شهرت فتوایی پیش از شیخ طوسی (شهرت قدما) این نوع شهرت، مبتنی بر اصول و مسائل اصیلی است که

مستقیماً از ائمه معصومین (ع) دریافت شده و در آثار فقهای متقدم گردآوری شده است. این شهرت، به منزله‌ی بازتاب‌دهنده‌ی کلام معصومین (ع) تلقی می‌شود و در این نوع شهرت، اجماع علما پذیرفته و معتبر دانسته می‌شود. (خمینی، ۱۴۱۵ق: ۱۴۲). اما بعد از دوران شیخ طوسی، شهرت فتوایی شکل گرفت که ایشان بر اساس اجتهاد شخصی خود فتوایی می‌دادند، شاگردانشان آن را پذیرفته و برای نسل‌های بعدی نقل می‌کردند این روند به تدریج به شکل یک شهرت فقهی درمی‌آمد. با این حال، فقهای متأخر این نوع شهرت را مردود شمرده و آن را تقلید صرف از شیخ طوسی تلقی می‌کنند. به عنوان مثال، صاحب معالم در این خصوص معتقد است که شهرتی ارزشمند و جبران‌کننده ضعف روایات است که پیش از دوران شیخ طوسی شکل گرفته باشد. شهرت‌های فتوایی که پس از شیخ طوسی ایجاد شده‌اند، فاقد اعتبار و ارزش قابل اتکا هستند. (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۶۴۲)

علت اینکه می‌فرمایند، شهرت فتوایی قدماء مانند اجماع حجیت دارد از این جهت که کاشف از رای معصوم است. و اکثر دانشمندان قدیم ملاکی همچون لطف (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۶۴۲) و تقریر بودن (دزفولی کاظمی، ۱۳۱۷: ۱۶۴) حضور امام (ع) در میان اجماع کنندگان (سید مرتضی، ۱۳۴۸، ۲/ ۶۰۲) را کاشف از رای معصوم می‌دانند. نقل روایات در مقام فتوا توسط قدماء رسم بوده است و متون روایات امامان معصوم (ع) فتواهای آنها را تشکیل می‌داده است. (خمینی، ۱۳۸۲: ۷۲).

به عبارت دیگر حضرت امام (ره) می‌فرمایند: «اگر روایاتی ضعیف السند باشند و یا سند و راوی آن مشخص نباشد، می‌توانیم تصحیح کنیم و قائل شویم که این روایات حجیت دارند و شهرت بین قدماء ضعف سند را جبران می‌کند». به طور کلی در کتب فقهای پیشین (قدماء) مسائل خاصی را مشاهده می‌کنیم که فقهای قدیم بر آن اتفاق نظر دارند. در کتابهای مقنع، هدایه شیخ صدوق، نهایه شیخ طوسی، مقنعه شیخ مفید یکسری اصول و مسائلی هستند که این افراد سخنان معصوم را با حذف سند آنان در کتابهای خود آورده‌اند و براساس آن فتوا داده‌اند که به آنها «فقه منصوص» گفته می‌شود. به همین دلیل شهرت فتوایی قدماء حجت است. چون نزدیک به عصر معصومین است. چرا که کاشف از نظر و رای معصوم است. اما شهرت فتوایی فقهای متأخر چون برگرفته از اجتهاد می‌باشد حجت نیستند. (فیض و بهرامی نژاد، ۱۳۸۷: ۸۵).

۴-۱-۱- ویژگی های عمومی یک فقیه از دیدگاه امام خمینی (ره)

از دیدگاه امام خمینی (ره)، فقیه باید دارای ویژگی‌ها و خصوصیات برجسته‌ای باشد که او را به عنوان یک الگوی کامل و هدایتگر جامعه مطرح کند. این ویژگی‌ها نه تنها به دانش علمی و تخصص در زمینه فقه محدود نمی‌شوند، بلکه ابعاد اخلاقی، اجتماعی، و اعتقادی نیز در شکل‌دهی شخصیت یک فقیه نقش بسیار مهمی دارند.

حضرت امام خمینی (ره) در کتاب ارزشمند الرسائل به ذکر شرایط کلی و عمومی پرداخته‌اند که یک فقیه باید از آنها برخوردار باشد. این شرایط به‌طور خاص بر ویژگی‌ها و توانمندی‌هایی تأکید دارد که برای یک فقیه در زمینه مباحث علمی و پژوهش‌های فقهی ضروری به نظر می‌رسد. طبق این دیدگاه، فقیهان نه تنها نیازمند تسلط کامل بر معارف علمی و اصول فقه هستند، بلکه باید واجد خصوصیات اخلاقی و رفتاری‌ای باشند که آنان را شایسته جایگاه و مسئولیت خطیر استنباط احکام شرعی نماید.

برای دستیابی به این شرایط علمی، فرد باید به‌طور جامع و دقیق با ادبیات عرب آشنا باشد به نحوی که توانایی درک صحیح و آسان معنای ظاهری آیات و روایات را داشته باشد. این آشنایی باید چنان عمیق باشد که فرد بتواند از خلط کردن معانی عرفی با مفاهیم فلسفی، عقلی و اصطلاحی جلوگیری کند. در حقیقت، آیات و روایات گاه حاوی لایه‌هایی از معانی فلسفی و عقلی هستند که فراتر از درک عمومی و حتی فهم بسیاری از دانشمندان و فلاسفه خبره است. این امر نیازمند توانایی تشخیص و تمیز میان سطوح مختلف معنا، از معنای ساده و قابل فهم برای عموم گرفته تا مفاهیم عمیق‌تر و پیچیده‌تر، است. دستیابی به این مهارت مستلزم ترکیبی از مطالعه تخصصی در علوم کلامی، فلسفه، تفسیر و تسلط کامل به زبان عربی می‌باشد تا فرد بتواند ابعاد گوناگون مفاهیم مطرح شده در متون دینی را به درستی تحلیل کند. به همین دلیل، اگر فقیه به این مسئله دقت نکند، ممکن است معانی عرفی با معانی دقیق عقلی برای او در هم آمیخته شوند. بنابراین شایسته است که فقیه با برقراری ارتباط و گفتگو با اهل عرف آشنا باشد تا بتواند معانی عرفی را از معانی عقلی و اصطلاحاتی که در طول زمان شکل گرفته‌اند، تفکیک کند و از آمیختن این دو نوع معنا به‌طور جدی خودداری کند. و آشنایی با علم منطق به گونه‌ای که فرد بتواند استدلال کرده و احکام را استنباط کند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همچنین، تسلط بر علم اصول فقه که ابزار اساسی برای استخراج احکام شرعی محسوب می‌شود، ضروری است. از آنجا که آیات و روایات از منابع اصلی و بنیادین فقه اسلامی هستند، فقیه باید به روایاتی استناد کند که سلسله سند آنها یا صدورشان معتبر باشد. برای تشخیص اعتبار راویان و اطمینان از وثاقت آنها نیز آشنایی با علم رجال و منابع مربوط به آن بسیار اهمیت دارد. (خامنه‌ای، ۱۳۷۹: ۲).

شناخت آیات الاحکام و روایات فقهی در استنباط احکام برای فقیه لازم و ضروری است بنابراین باید به معانی لغوی و عرفی روایات پی‌ببرد و به قرینه‌ها که باعث تغییر در معانی حقیقی به عرفی یا مجازی می‌شود دقت کند و ملکه توانایی مهم مقاصد آیات و روایات را داشته باشد.

تمرین، ممارست و تکرار برای فقیه امری ضروری است تا به تقویت ملکه استنباط او کمک شود. این موضوع را می‌توان با پزشکی مقایسه کرد؛ پزشکی که سال‌ها به طبابت پرداخته است با فردی که تنها به یادگیری کلیات علوم

پزشکی اکتفا کرده و تجربه عملی ندارد، تفاوت قابل توجهی دارد. علاوه بر این، فقیه باید درباره فقههای گذشته نیز تحقیق کند، مبانی فقهی آنها را بررسی کرده و روش اجتهادی‌شان را شناسایی کند. (خمینی، ۱۴۱۰ق: ۹۴).

علاوه بر شرایط بیان شده، فقیه باید از نظر اخلاقی و ویژگی‌های فردی نیز دارای صفاتی همچون زهد، تقوا و خلوص نیت باشد. بر اساس روایات معصومین، چنین فردی برای مرجعیت شایستگی دارد. (حجازی، ۱۳۷۴: ۱۵۱) و همچنین فقیه باید به مسائل زمان خود احاطه کامل داشته باشد و در واقع مدیر و مدبر باشد و با زیرکی و هوش و مدیریتی که دارد جامعه را به سمت صراط مستقیم هدایت کند چنانکه حضرت امام می‌فرمایند: «یک مجتهد باید زیرکی و هوش و فراست هدایت یک جامعه بزرگ اسلامی حتی جامعه غیر اسلامی را هم داشته باشد و در عین حال که باید به تقوا، زهد و خلوص نیت در امورات را داشته باشد بلکه شایسته است مدیر و مدبر هم باشد (خمینی، ۱۳۷۸: ۲۸۹). بنابراین، اگر فردی به عنوان یک مجتهد از نظر علمی واجد تمامی ویژگی‌ها و توانمندی‌های لازم برای اجتهاد باشد، اما از منظر ژرف نگری، بصیرت نسبت به مسائل پیچیده و درک آینده‌ای که پیامدهای تصمیمات و اجتهادات او را تحت تأثیر قرار خواهد داد، دچار ضعف باشد، چنین شخصی نمی‌تواند از شایستگی کامل برای تصدی مقام مجتهد برخوردار باشد. این امر به‌ویژه در مواردی مطرح است که جامعه نیازمند راهبری علمی و فکری مبتنی بر بصیرت عمیق و دوراندیشی دقیق است. (حجازی، ۱۳۷۴: ۱۵۳ و امام خمینی، ۱۳۷۸: ۴۶).

حضرت امام خمینی (ره) نسبت به دو عامل زمان و مکان اهمیت ویژه‌ای قائل بودند و بر این باور بودند که اجتهاد، به معنای تلاش مجتهد برای استخراج حکم شرعی از طریق استنباط ادله، در صورتی که بدون در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی انجام گیرد، قادر به پاسخگویی به مسائل جدید و نوظهور نخواهد بود. از این رو، ایشان زمان و مکان را دو عنصر اساسی و تعیین‌کننده در فرآیند اجتهاد می‌دانستند. (خمینی، ۱۳۷۸: ۱۷۸). و در بخش دیگری بیان می‌کنند که من به فقه سنتی و اجتهاد جواهری معتقدم و تخطی از آن را جایز نمی‌دانم، و اجتهاد بر مبنای آن را درست می‌دانم. با این حال، این سخن به معنای نفی پویایی و کارآمدی فقه اسلامی نیست. با توجه به تغییرات در سبک زندگی، احکام نیز بر اساس الزامات زمانی و مکانی ممکن است دستخوش تغییراتی شوند، نظیر مسئله مدت حضانت کودکان در صورت جدایی پدر و مادر. (خمینی، ۱۳۷۸: ۲۷۸) بنابراین فقیه باید به مقتضیات زمان توجه داشته باشد، زیرا ممکن است یک عمل در برهه‌ای حکمی داشته باشد و در زمان دیگر حکم متفاوتی پیدا کند، مانند مسئله تقیه. در شرایط عادی، تقیه مشکلی ندارد، اما زمانی که دین در معرض خطر باشد، جایی برای سکوت و انفعال نیست. (خمینی، ۱۳۷۸: ۱۱).

علاوه بر مسئله زمان، موضوع مکان نیز اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند و می‌تواند تعیین‌کننده باشد. به عنوان مثال، امکان دارد که یک رفتار یا عمل در یک مکان خاص نامشروع و ممنوع تلقی شود، اما در مکانی دیگر مجاز و بدون مشکل باشد. برای نمونه، ربا در مواردی که با کیل و وزن سنجیده می‌شود، حکمی بر حرمت آن وارد شده است، اما در شرایط

دیگر که معاملات مبتنی بر شمارش انجام می‌پذیرد، ممکن است حرام تلقی نشود. این تفاوت‌ها نشان‌دهنده تأثیر متغیرهای مکانی و شرایط محیطی بر احکام هستند که نقش مهمی در فهم و اجرای آن‌ها دارند. (خمینی، ۱۳۷۸: ۹۸). همچنین حضرت امام (ره) تأکید دارند که حوزه‌ها و روحانیت باید همواره نبض تفکر و نیازهای آینده جامعه را در دست داشته باشند و با پیش‌بینی شرایط، چند گام جلوتر از وقایع حرکت کنند تا بتوانند واکنش‌های مناسب و مؤثری از خود نشان دهند. (خمینی، ۱۳۷۸: ۲۹۲).

۴-۲- روش مطالعه و اجتهادی آیت الله خویی (ره)

روش مطالعه و اجتهادی آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی (ره)، از زمره برجسته‌ترین فقهای شیعه در قرن چهاردهم هجری، بر اصول مشخصی استوار بود که شامل دقت عمیق در مباحث اصولی، التزام به قواعد و روش‌های سنتی فقهات، و تمرکز ویژه بر تحلیل‌های دقیق سندی و دلالتی روایات می‌شد. شیوه اجتهادی ایشان با تکیه بر بنیان‌های علمی منسجم و استدلال‌های منطقی، در مسیر فهم عمیق متون دینی به کار گرفته می‌شد. از جمله ویژگی‌های برجسته این روش می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- صناعت محوری: مرحوم خویی در فرایند اجتهاد و استنباط احکام شرعی از روش فقه صناعت استفاده می‌کند. و براساس این روش، مجتهد با دلایل خاصی که قبلاً در علم اصول فقه به اثبات رسیده، براساس همان دلایل، شروع به دادن حکم و فتوا می‌کند. حال چه وجدان انسان نسبت به حکم و فتوا قانع بشود یا قانع نشود. در غیر اینصورت یعنی اگر آن دلایل شرایط حجیت را نداشته باشند، فوراً مجتهد به سراغ اصول عملیه می‌رود. برخی افراد این روش را به «روش ریاضی» تعبیر کرده اند. (علیدوست و لطفی، ۱۳۹۹: ۳۷). چرا که حل مسائل ریاضی همانطوری که با فرمول خاصی است و از آن فرمول عدول نمی‌کند بدون آن به نتیجه نمی‌رسد. طبق این روش همه چیز مشخص و معین است و کسی نمی‌تواند از آن چهارچوب کمتر یا بیشتر دخل و تصرف کند. مانند مباحث قضا که اول اقرار بعد شهادت بعد قسم می‌باشد که دلایل مشخص و به ترتیب می‌باشد و حتی خود قاضی نمی‌تواند در آن دخل و تصرف کند. (دیانی، ۱۳۵۸، ۲۳)

۲- فقه استدلالی (تعمقی): فقه استدلالی (تعمقی) آن است که، فرد کمتر دنبال تتبع در اقوال فقها است. تتبع زیاد، فرصت برای فکر کردن نمی‌گذارد. اما در فقه استدلالی، فرد ابتدا دنبال منابع و ادله می‌رود همچون مرحوم خویی. (درس خارج اصول، ۱۴۰۲/۸/۷، استاد گنجی) مرحوم خویی می‌فرمایند: برای اجتهاد همین که از قواعد درست استفاده کند او مجتهد است. اما مشهور بین علما این طور بود که برای دادن تصدیق اجتهاد، ابتدا روایات یک باب را در اختیار خود فرد قرار می‌دادند اگر آنچه استنباط کرده باشد مطابق برخی اقوال باشد اجتهاد دارد و اگر کسی در

مورد آن صحبتی نکرده باشد، معلوم می شود هنوز به مرتبه اجتهاد نرسیده است. (درس خارج اصول، ۱۴۰۲/۸/۱۴، استاد گنجی)

۳- عدم توجه به بازتاب اجتماعی فتوا: مرحوم خویی به پیامدها و بازتاب اجتماعی فتوای خود توجه نمی کند. چرا که براساس روش صنعت محور، توجه به پیامدهای فتوا هیچ دخالتی در فرایند استنتاج حکم شرعی ندارد. (خویی، ۱۴۱۸ق، ۲۸۵).

۴- خبر ثقه: خبر ثقه، خبر واحدی است که راوی آن از نظر راست گویی مورد اطمینان است و باید به ثقه بودن راوی در کتب رجالی تصریح شده باشد یا برای شنونده محرز باشد. (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴ق: ۶۲) مرحوم خویی با توجه به اینکه صنعت محور است از خبر ثقه استفاده می کند. به این صورت که به بررسی سندی و رجالی همه روایات در یک باب یا مسئله فقهی چه از لحاظ دلالتی و چه از لحاظ روایی می پردازند و بیشتر روایات را از کتاب حدائق بررسی می کنند و معتقد بودند که حدائق روایات را خوب بررسی کرده است.

۵- عدم حجیت شهرت فتوایی: مرحوم خویی شهرت قدماء را به شرط اینکه نوشته و کتابهای آنان موجود باشد و به دست ما رسیده باشد. حال آنکه چنین چیزی وجود ندارد و شهرت متاخرین چون فتوای خود فقها است، مورد قبول نیست. پس نتیجه می گیریم براساس نظر مرحوم خویی شهرت فتوایی به خودی خود حجت نیست. (خویی، ۱۴۱۰: ۱۵۹).

۶- روش آیت الله خویی در نقل اقوال و روایات: آیت الله شیرازی زنجانی فرمودند که آقای سید عبدالکریم اردبیلی (از مراجع تقلید) از آقای خویی نقل می کرد که ایشان می فرمودند: «فلما اراجع الجواهر» از مستند العروه الوثقی ایشان هم معلوم است که برای نقل اقوال به مستمسک آقای حکیم مراجعه و اقوال جواهر را از آنجا نقل می کند. برای روایات نیز به کتاب حدائق مراجعه می کند. چون حدائق روایات را خوب بررسی می کند. سپس آقای خویی فکر می کند و نظر می دهد سلیقه آقای خویی این گونه بود. (شیرازی زنجانی، ۱۳۹۴: ۶۸۱).

۳-۴- رویکرد مطالعه و اجتهادی آیت الله سید محمد کاظم طباطبایی یزدی (ره)

شیوه مطالعه و اجتهادی آیت الله سید محمد کاظم یزدی، که به صاحب عروه الوثقی شناخته می شود، در بستر مکتب فقهی نجف توسعه یافت و دارای ویژگی های قابل توجهی است که او را از سایر علمای برجسته متمایز می کند. این روش نه تنها در چارچوب اصول سنتی فقه نجف تعریف شده بود، بلکه با دقت علمی، عمق تحلیل و توانایی استدلال که در آثار وی به وضوح مشهود است، ترکیبی منحصر به فرد از جستجوگری و روش شناختی دقیق را به نمایش گذاشت. ویژگی های برجسته روش اجتهادی در مکتب عرف محور مرحوم آیت الله طباطبایی یزدی عبارتند از:

۱- پایبندی به سنت فقهی نجف. اعتقاد به حفظ و پایبندی به سنت فقهی حوزه نجف یکی از ویژگی‌های بارز او بود. وی از جمله شاگردان برجسته‌ای به شمار می‌رفت که در دگرگونی و شکوفایی آموزه‌های مکتب نجف نقش قابل توجهی ایفا کرد. روش اجتهادی او بر پایه اصول دقیق، علمی و سنتی فقه بنا نهاده شده بود و همین امر موجب تمایز و برجستگی دیدگاه‌های فقهی وی در میان هم‌دوره‌های خود گردیده بود.

۲- عرف محور: تحول مکتب فقهی نجف توسط سید یزدی و ملا محمد کاظم خراسانی است. (محقق داماد، ۱۳۹۷: ۱۳). آنچه واضح و مبرهن است که، سید طباطبایی یزدی در استنباط احکام شرعی از روش عرف محور استفاده می‌کردند. چرا که ایشان در باب قضاوت هم تبحر داشتند و به قضاوت هم می‌پرداختند. به همین دلیل مسایل روز را به صورت عرفی و حقوقی پاسخ می‌دادند. و در عصر خودشان به مسائل مستحدثه و جدید همچون شخصیت حقوقی و سفته و برات برای اولین بار مطرح شده بود، پاسخ دادند. همچنین در بحث معاملات و قراردادهای آزادی اراده مدنظرشان بود و به آن توجه زیادی می‌کردند بنابراین در پاسخ به مسائل حقوقی روش مکاتب حقوقی عرفی را مدنظر داشتند و به صورت غیر تعبدی به سوالات و فتوا صادر می‌کردند که قبل از آن هیچ فقیهی به این صورت پاسخ نداده بود. و در بحث حقوق خانواده هم خیلی محتاطانه عمل می‌کردند و مخالفت آنچنانی با نظر مشهور نداشتند و این عدم مخالفت دلیل بر احتیاط زیاد ایشان در حقوق خانواده می‌باشد. (محقق داماد، ۱۳۹۷: ۴۴).

۳- تاکید بر احتیاط: از آنجایی که در آثار فقیه عظیم‌القدر سید طباطبایی یزدی نوآوریهای متعدد فقهی و مخالفت‌های متعددی با مشهور داشتند. اما در مبحث نکاح خیلی محتاطانه عمل می‌کردند. بنابراین فتوای وی تفاوت آنچنانی با سایر فقهای امامیه ندارد و در مباحث نکاح فقط به اموری همچون شرایط و موانع پرداختند و مسائل مهریه، نفقه و انحلال نکاح را مورد بررسی قرار ندادند و در مواردی که هم فتوا دادند و اظهار نظر کردند، خیلی عمیق و تحلیلی نیست و همه اینها چیزی جزء احتیاط ایشان در طرح مباحث شرعی نکاح نمی‌تواند باشد. (محقق داماد، ۱۳۹۷: ۳۲۱).

۴- نوآوری در فتوا. نوآوری در فتاوا یکی از ویژگی‌های برجسته شخصیتی ایشان بود. با وجود تعهد عمیق به اصول سنتی و پایبندی به قواعد فقهی، در مواردی شاهد صدور فتاوایی بودیم که جسورانه و متفاوت از رویکردهای مرسوم بودند. این روحیه نوآوری و نگاه متفاوت به مسائل دینی، به عنوان یک عنصر شاخص در آثار ایشان، به‌ویژه در کتاب ارزشمند عروۃ الوثقی، به وضوح نمایان است و توانسته توجه بسیاری از اندیشمندان و اهل دانش را به خود جلب کند.

۵- استدلال محوری و دقت اصولی. ایشان در بررسی مسائل فقهی اهمیت زیادی به مبانی اصولی و استدلال‌های منطقی می‌داد و روش کارش بر پایه تحلیل عمیق نصوص و قواعد اصولی بنا شده بود.

۶- توجه به قضایای واقعه و مستحدثه و مطالعه موردی و پاسخ به رخدادها بر اساس مقتضیات زمان.

۷- عدم هراس از مخالفت مشهور در صدور فتوا.

۸- صدور فتوای قاطعانه و کمتر ارجاع دادن به احتیاط.

خلاصه مطلب: با در نظر گرفتن محتوای ارائه شده در خصوص روش مطالعه سه بزرگوار محترم، اصلی ترین تفاوت های موجود میان رویکرد اجتهادی و شیوه مطالعه به صورت کلی عبارتند از:

روش مطالعه و اجتهاد **آیت الله طباطبایی یزدی** بر پایه رویکردی سنتی، با محوریت فعالیت های فردی و توجه ویژه به عرف در زمینه فهم معاملات استوار بوده است. ایشان در عین پابندی به اصول کلاسیک حوزه نجف، توانسته است در برخی زمینه ها، به ویژه در فتاوی مرتبط با معاملات، نوآوری هایی ارائه دهد. این روحیه نوآورانه در کنار استفاده محدود و گزینشگرانه از ابزارهای جدید، همواره بر حفظ رویکرد مبتنی بر عرف تأکید داشته و رویکرد ایشان را به نوعی ترکیبی از سنت گرایی و نوآوری عملی تبدیل کرده است.

روش مطالعه و تحقیق **آیت الله خویی** را می توان بر اساس ویژگی های مشخصی توصیف کرد. این روش در کلیت خود گرایش به سنتی بودن دارد و عمدتاً بر یک رویکرد فردی و متنی استوار است. تمرکز اصلی در این سبک مطالعاتی بر بررسی اصول کلاسیک و مباحث رجالی قابل مشاهده است، که به تحلیل دقیق سند و دلالت های لفظی اهمیت ویژه ای می دهند. این شیوه ی پژوهشی به دلیل رویکرد محتاطانه و محافظه کارانه اش شناخته شده و اساساً محدود به قواعد اصولی است. البته باید اشاره کرد که در چارچوب این روش، نگاه حکومتی یا سیاسی برجسته ای وجود ندارد و بیشتر بر بُعد علمی و تفسیری متمرکز است.

روش مطالعه و اجتهاد **امام خمینی (ره)** ویژگی هایی برجسته ای دارد که آن را از سایر روش ها متمایز می کند. این روش با رویکردی پویا، اجتماعی و حکومتی همراه است و تلفیقی از اصول، فلسفه و عرفان را به کار می گیرد. امام خمینی با تحلیل تاریخی و اجتماعی، نگرشی فرامتنی عمیق و جسارت علمی چشمگیری داشت. شیوه اجتهاد او فعالانه در فهم و تطبیق مسائل عمل می کرد و به عنوان بنیان گذار نظریه ولایت فقیه شناخته می شود.

۵- نتیجه گیری و پیشنهادها

با توجه به مطالب ارائه شده، می توان نتایج زیر را استنباط کرد:

۱- به طور کلی دو روش و رویکرد در استنباط احکام شرعی ملاحظه می شود: قناعت محور بودن که براساس آن فقیه بدنبال این است که به اطمینان یا پایین تر از آن برسد بنابراین از هر قرینه ای استفاده می کند حال چه به تنهایی آن قرائن حجت باشند چه قرینه ای موثق تر و عقلانی تر از اقوال فقها باشد. گرچه هر کدام از ظنون به تنهایی ارزشی در استنباط

دارا نباشد. یا به اصطلاح اصولی حجت نباشد. اما از آنجایی که فقیه به دنبال این هست که وجدانش اطمینان و قناعت به حکم داشته باشد، به «فقه قناعت» تعبیر شده است. اما براساس روش صنعت محور مجتهد با دلایل خاصی که قبلا در علم اصول فقه به اثبات رسیده، براساس همان دلایل شروع به دادن حکم و فتوا می کند. حال چه وجدان انسان نسبت به حکم و فتوا قانع بشود یا قانع نشود. در غیر اینصورت یعنی اگر آن دلایل شرایط حجیت را نداشته باشند، فورا مجتهد به سراغ اصول عملیه می رود

۲- حضرت امام به روش قناعت محور تاکید داشتند و مرحوم خویی در روش اجتهادی خودشان به صنعت محور تاکید داشتند و مرحوم سید طباطبایی یزدی به روش مکاتب عرفی اشاره داشتند.

۳- اختلاف در روش اجتهادی سه فقیه خود باعث تفاوت در فرایند اجتهاد آنان می باشد که باعث تمایز مکاتب فقهی شده که در این مقاله به چند مورد از آنان اشاره شده است.

۴- حضرت امام خمینی (ره) قائل به شهرت فتوایی بودند. حضرت امام در مورد شهرت فتوایی قائل به این است که شهرت بین قدماء حجت است اما شهرت بین متاخرین حجت نیست. شهرت فتوایی آن است که فتوایی از فقها در زمینه حکمی از احکام شرعی شهرت یافته باشد که مستند آن معلوم نیست یا از آن جهت که سندی برای آن حکم نباشد یا هست. اما از آن دوری شده است اما مرحوم آیت الله خویی قائل به عدم حجیت به شهرت فتوایی بودند.

۵- حضرت امام خمینی (ره) در روش اجتهادی خودشان از «خبر موثق» کمک می گرفتند. این دیدگاه وثوق خبر را مهم می داند و حجیت خبر را هم مشروط به شواهد و قرائنی می داند که سبب اطمینان و وثوق به صدور آن باشد. مرحوم آیت الله خویی با توجه به اینکه صنعت محور است و از خبر ثقه استفاده می کند. به این صورت که به بررسی سندی و رجالی همه روایات در یک باب یا مسئله فقهی چه از لحاظ دلالتی و چه از لحاظ روایی می پردازند. و بیشتر روایات را از کتاب حدائق بررسی می کنند. و معتقد بودند که حدائق روایات را خوب بررسی کرده است.

۶- مجتهد در مرحله صدور فتوا به آثار و پیامدهای بعدی آن توجه می کند به طوری که از طریق آثار و بازتاب اجتماعی فتوا، به صحت و فساد آن پی برده است. این مسئله در آثار برخی از فقهای شیعه از جمله حضرت امام خمینی (ره) و مرحوم آیت الله سید طباطبایی یزدی نمایان است. مرحوم آیت الله خویی به پیامدها و بازتاب اجتماعی فتوای خود توجه نمی کند. چرا که براساس روش صنعت محور، توجه به پیامدهای فتوا هیچ دخالتی در فرایند استنتاج حکم شرعی ندارد.

۷- مرحوم سید طباطبایی یزدی، در استنباط احکام به روش عرفی می پرداختند. ایشان در استنباط احکام آنقدر به عرف اهمیت می دادند که روش یک حقوقدان عرفی معاصر را به ذهن انسان تداعی می کند. مانند بحث در مورد شخصیت حقوقی که در حدود یک قرن قبل مطرح کردند. روش مکاتب حقوقی عرفی یعنی به صورت غیرتبعیدی فتوا می دادند، که تاکنون سابقه نداشته است. و قائل به نظریه آزادی اراده در قراردادها بودند. در بحث حقوق خانواده هم خیلی محتاطانه عمل می کردند و مخالفت آنچنانی با نظر مشهور نداشتند.

۵-۱- پیشنهادها

از نظر ما، یک فقیه باید اشراف و تسلط کاملی بر ابعاد گوناگون مکاتب فقهی مورد نظر خود داشته باشد. شرکت فعال و مستمر در جلسات دروس خارج فقه هر دو مکتب فقهی، امری ضروری است. این حضور به فقیه امکان می‌دهد تا با استماع دقیق و تحلیل عمیق دروس ارائه شده در این مکاتب، در نهایت، رای اولی (ترجیحی) خود را با آگاهی کامل برگزیند. در غیر این صورت، اگر فقیه به شناخت کافی از مکاتب مختلف فقهی توجه نکند، در صدور فتوا با روشی یکنواخت و روشن مواجه نخواهد بود و فتوایش از انسجام لازم برخوردار نمی‌شوند. همچنین، نویسنده معتقد است که یک فقیه باید به یک مکتب فقهی خاص پایبند باشد و تا زمانی که از جمع‌آوری ظنون به اطمینان کافی نرسیده است، از صدور فتوا خودداری کند.

یکی از انتقاداتی که به مکتب فقهی صناعت وارد است، عدم پایبندی آن به پیروی از دیدگاه‌های دیگران، تاکید بر «فقه عذر» (توجه و یافتن راه حل برای معذوریت‌ها) و توجه بیش از حد به اصول عملیه است.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

- امیدی فرد، عبدالله (۱۴۰۴). آشنایی با فقه جواهری، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- پارسانیا، حمید (۱۳۸۳). روش شناسی و اندیشه‌ی سیاسی، *فصلنامه علوم سیاسی*، ۷(۲۸): ۷-۱۶.
- حجازی، محمدرضا (۱۳۷۴). امام خمینی و شرایط اجتهاد لازم و کافی در دنیای کنونی، *نشریه حضور*، ۱۱(۱): ۱۴۴-۱۶۳.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۹). بیانات در جمع دانشجویان و اساتید دانشگاه صنعتی امیرکبیر، نهم اسفند ماه.
- خراسانی، محمدکاظم (۱۴۳۱ق). کفایه الاصول، قم: موسسه آل البیت (ع) لاحیاء التراث.
- خمینی، سید روح الله موسوی (۱۳۷۸). صحیفه امام، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، سید روح الله موسوی (۱۳۸۲). تهذیب الاصول (مقرر سبحانی)، بی جا، ناشر انتشارات اسماعیلیه.
- خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۱۵ق). انوار الهدایه فی تعلیقات علی الکفایه، چاپ اول، تهران: ناشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، سید روح الله موسوی (۱۴۱۰ق). رسائل، قم: موسسه اسماعیلیان.
- خویی، سید ابو القاسم موسوی (۱۴۱۸ق). موسوعه الإمام الخوئی، ۳۳ جلد، قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی (ره).
- خویی، سید ابو القاسم موسوی (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین، قم: نشر مدینه العلم.
- دزفولی کاطمی، شیخ اسداله (۱۳۱۷). کشف القناع، بی جا، بی نا.
- ساروخانی، باقر (۱۳۹۳). روش های تحقیق در علوم اجتماعی، جلد اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شیرازی، موسی (۱۳۹۴). جرعه ای از دریا، قم: انتشارات موسسه کتاب شناسی شیعه.
- شریفی، احمدحسین (۱۴۰۳). روش شناسی علوم انسانی اسلامی، تهران: مرکز پژوهش های علوم انسانی اسلامی صدررا.
- شهیدی تبریزی، میرزافتاح (۱۳۷۵). هدایه الطالب الی اسرار المکاسب، چاپ اول، تبریز: چاپ خانه اطلاعات.

- طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۱۴ق). ملحقات عروه الوثقی، قم: چاپ اول.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷ق). عده الاصول، چاپ اول، ناشر چاپخانه ستاره.
- علیدوست ابرقویی، ابوالقاسم و لطفی، محمد جواد (۱۳۹۹). مقایسه روش اجتهادی صاحب جواهر و محقق خویی. جستارهای فقهی و اصولی، ۶(۲): ۱۳۷-۱۶۷.
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۶). سیری کامل در اصول فقه، چاپ دوم، انتشارات فیضیه.
- فیض، علیرضا و بهرامی نژاد، علی (۱۳۸۷). بررسی حجیت شهرت فتوایی در اصول متلقات با رویکردی بر دیدگاه آیت الله بروجردی، خویی، امام، **فصلنامه فقه و مبانی حقوق**، ۴(۱۳): ۸۵-۱۰۸.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۷). مکتب اجتهادی سید طباطبایی یزدی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.